

บทคัดย่อ

พระตรีมูรติ/พระสทาศิวะ? จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ศาสนาฮินดูภายในอาณาจักรกรุงศรีอยุธยามีรากฐานสำคัญมาจากอาณาจักรเขมรโบราณที่เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ก่อนหน้า คติความเชื่อ พิธีกรรมทางศาสนา รวมถึงรูปแบบศิลปะของรูปเคารพเทพเจ้าฮินดูแต่ละองค์ จึงเป็นแหล่งบันดาลใจสำคัญต่อการสร้างประติมากรรมรูปเคารพเทพเจ้าฮินดูในศิลปะอยุธยาผสมผสานกับรสนิยมท้องถิ่น

ในรูปเคารพของเทพเจ้าฮินดูอันเป็นประเด็นการศึกษาในครั้งนี้ มีการตีความเบื้องต้นว่าเป็นพระตรีมูรติ รูปแบบการรวมกันของเทพเจ้าสูงสุดทั้ง 3 องค์ของศาสนาฮินดู รูปเคารพดังกล่าวเป็นประติมากรรมศิลปะอยุธยาที่ยังคงสะท้อนอิทธิพลจากศิลปะเขมรอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม รูปเคารพองค์นี้มีรูปแบบที่แตกต่างไปจากพระตรีมูรติในวัฒนธรรมเขมร แต่กลับมีรูปแบบและประติมานวิทยาที่ใกล้เคียงกับพระสทาศิวะ รูปแบบหนึ่งของพระศิวะ (พระอิศวร) ที่พบในศิลปะเขมรเช่นกัน

Abstract

Trimurti / Sadasiva?

Statue from Bangkok's National Museum

Hinduism during the Ayutthaya Period can trace its roots all the way back to the Ancient Khmer Empire. The Ayutthaya system of beliefs, ceremonies and style of art (especially images of the Hindu Gods) are a mixture of Ancient Khmer influences and local progressions.

Specifically, the Ayutthaya art image known as **Trimurti** (a combination form of three supreme Hindu gods which I use as a case study, and are exhibited at Bangkok's national museum) is a style of art which strongly reflects the influence of Khmer art. It should be noted, however, that the style and appearance of this image is not a complete facsimile of the original Ancient Khmer example, because its iconographical illustration is more akin to another form of Siva (Isvara), known as **Sadasiva**, which is also highly visible in Khmer art.

พระตรีมูรติ/พระสทาศิวะ? จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

เอกสุดา สิงห์ลำพอง*

เป็นที่เข้าใจโดยทั่วไปว่ารากฐานของศาสนาฮินดูในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น สืบทอดมาจากเขมรเป็นสำคัญ ดังที่ปรากฏในงานวรรณกรรมและประติมากรรมเทพเจ้าฮินดูที่สร้างขึ้นในระยะต้นกรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อภายในราชสำนักมีการเกี่ยวดวงหรือติดต่อกับพื้นที่อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดู ได้แก่ สุโขทัย ราชธานีเดิม และบริเวณภาคใต้ของประเทศอินเดีย ทำให้รูปแบบทางศิลปะของรูปเคารพเทพเจ้าฮินดูเข้ามาผสมผสานกับพื้นฐานงานศิลปกรรมที่สร้างขึ้นในอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาควบคู่กันไป

ในบรรดารูปเคารพเทพเจ้าฮินดูในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงตามพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติต่างๆ เป็นส่วนใหญ่ นั้น มีอยู่หนึ่งองค์ที่มีความน่าสนใจต่อการศึกษาทั้งทางด้านรูปแบบศิลปะและประติมาวิทยา ได้แก่ **แผ่นหินสลักรูปเทพเจ้าฮินดูมี 4 พักตร์ 10 กร ที่จัดแสดงภายในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ 1 และลายเส้นที่ 1)** ตามคำอธิบายของป้ายจัดแสดงระบุว่าเป็น “พระตรีมูรติ” มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21–22 และพบที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

รูปเคารพดังกล่าวสภาพชำรุดหักหายตั้งแต่พระชานลงไปแล้ว ส่วนด้านหลังของแผ่นหินมีการจำหลักลายเส้นแบบเดียวกับภาพสลักด้านหน้า (รูปที่ 2) ทางด้านรูปแบบศิลปะนั้น ชัดเจนว่ายังคงสืบทอดรูปแบบศิลปะบางประการที่ศิลปะอยุธยาได้พื้นฐานมาจากศิลปะเขมร ทั้งในส่วนของศิราภรณ์แบบมีกระบังหน้าคาดเหนือพระนลาฏกรองคอที่มีแถวพื้นปลาซึ่งเป็นรูปแบบทั่วไปของประติมากรรมเขมร ในส่วนของผ้าถุง

*อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ที่ถึงแม้ว่าจะเหลือแค่เพียงบางส่วน แต่ก็น่าจะมีชายผ้าด้านหน้าแบบเดียวกับผ้านุ่งที่พบในศิลปะเขมร (รูปที่ 3) แต่ก็มีลักษณะบางประการที่คลี่คลายลงมามากแล้วและเริ่มมีลักษณะเฉพาะตัวมากขึ้นที่การประดับด้วยลายริ้วผ้าซ้อนกันสองแถว ตัวอย่างที่ใกล้เคียงกันนี้ของรูปเคารพเทพเจ้าฮินดูในศิลปะอยุธยา สามารถดูได้ในรูปพระคีวะสำริดประทับยืน ซึ่งจัดแสดงอยู่ในที่เดียวกัน (รูปที่ 4)

อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่น่าสงสัยคือ ประติมากรรมหินสลักชิ้นนี้ จะใช้รูปเคารพอย่างที่มีการตีความว่าเป็น “พระตรีมูรติ” หรือไม่

คงต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับรูปเคารพที่สร้างขึ้นในฐานะ ‘ตรีมูรติ’ เสียก่อน พระตรีมูรติในความหมายกว้างๆ คือ รูปรวมของพระวิษณุ (พระนารายณ์), พระคีวะ (พระอิศวร) และพระพรหม อันเป็นเทพสูงสุดทั้งสามองค์ในคติความเชื่อของศาสนาฮินดู โดยเป็นการผนวกรวม ประติมานวิทยาของแต่ละองค์ คือ สัญลักษณ์ ศาสตราวุธของเทพเจ้าทั้งสามรวมไว้ในคราวเดียว ทั้งนี้แต่ละคัมภีร์ของศาสนาฮินดูก็มีการบรรยายละเอียดที่แตกต่างกันไปโดยเฉพาะในส่วนที่ว่า เทพองค์ใดถือเป็นองค์ประธานแน่นอนว่าหากเป็นคัมภีร์ในไวยาณพินิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ เทพองค์ประธานในรูปตรีมูรติย่อมต้องเป็นพระวิษณุ ในทางกลับกัน ฝ่ายไศวะนิกายก็ต้องว่าพระตรีมูรติเป็นรูปหนึ่งของพระคีวะในฐานะเทพสูงสุด¹

เมื่อกลับมาพิจารณาถึงรูปแบบที่ปรากฏในเทวรูปจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครแล้ว จากภาพสลักเห็นใบหน้าเพียง 4 หน้า แต่เข้าใจว่าตามคติแล้วน่าจะมีใบหน้าด้านหลังอีก 1 หน้า รวมเป็น 5 หน้า แม้ว่าการทำรูปบุคคลที่มี 4 หน้าหรือ 4 พักตร์จะเป็นประติมานวิทยาของพระพรหม แต่หากพิจารณาถึงรายละเอียดแล้ว พบว่ามงกุฎของพระเศียรด้านบนสุดมียอดเป็นทรงกระบอกประดับสัญลักษณ์ของพระอิศวรอย่างที่พบมาตั้งแต่รูปเคารพพระอิศวรสำริดในศิลปะสุโขทัย (รูปที่ 5)

ส่วนพระพักตร์ด้านข้างทั้งสองพระพักตร์เหนือกระบังหน้าเป็นลักษณะของการขมวดมวยผมเกล้าสูง อย่างที่เรียกว่า “ชฎามงกุฎ” และสองพักตร์ด้านหน้ามีพระเนตรที่กลางพระนลาฏ ลักษณะทั้งหลายที่กล่าวมา บ่งชี้ถึงประติมานวิทยาของพระอิศวร

¹B. C. Sinha, *Hinduism and Symbol Worship* (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1983), 114–115.
ดูเพิ่มเติมใน อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, *ตรีมูรติ อภิมหาเทพของฮินดู* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2551).

หรือพระศิวะ ในขณะที่ลายเส้นจำหลักที่ด้านหลังของแผ่นหินซึ่งเป็นรูปเดียวกับภาพสลักนูนสูงด้านหน้าก็แสดงให้เห็นความตั้งใจของช่างว่ามีการสลักพระเนตรที่สามทั้งหมดรวมทั้งยังอาจตั้งข้อสังเกตอีกประการได้ด้วยว่า ตามคติแล้ว ถึงแม้พระพรหมจะมี 4 หน้า แต่ในงานศิลปกรรมที่เป็น 2 มิติ เช่น จิตรกรรม หรือภาพสลักเช่นเดียวกับองค์ที่เป็นประเด็นการศึกษา มักทำออกมาให้เห็นเพียงแค่ 3 หน้าเท่านั้น

สัญลักษณ์ในพระหัตถ์ที่หลงเหลืออยู่มีตรีศูลสัญลักษณ์อีกประการหนึ่งของพระศิวะอยู่ด้วย ในขณะที่เดียวกันสัญลักษณ์อื่นๆ มีทั้งอักษมาลา (พระพรหม) และจักร (หนึ่งในสัญลักษณ์ทั้ง 4 พระวิษณุหรือพระนารายณ์ คือ สังข์ จักร ททา ธรณี หรือดอกบัว) ลักษณะตามที่ได้บรรยายมาทั้งหมดนี้ เรียกได้ว่า ‘เข้าตำรา’ พระตรีมูรติ ที่เป็น การรวมกันของเทพสูงสุดทั้ง 3 พระองค์ในศาสนาฮินดู

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึง ‘ต้นแบบ’ ของรูปเคารพเทพเจ้าฮินดูในศิลปะอยุธยา ควรมองย้อนกลับไปยังศิลปะเขมร ซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วพบว่ามีความแตกต่างกันเป็นอย่างมาก โดยในศิลปะเขมรพบความนิยมในการทำรูปพระตรีมูรติด้วยการให้พระศิวะเป็นองค์ประธาน พระพรหมเสด็จออกมาจากเบื้องขวาและพระวิษณุเสด็จออกมาจากเบื้องซ้ายของพระองค์ แยกออกมาจากพระโสณีของพระศิวะ² ไม่ได้รวมเข้าเป็นองค์เดียวโดยสิ้นเชิงนัก ดังที่พบในเทวรูปพระตรีมูรติจากปราสาทไพรจรุก ศิลปะขอมสมัยเกาะแกร์ (รูปที่ 6) หรือเป็นการประทับอยู่เบื้องซ้ายและเบื้องขวาของพระศิวะ ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบในงานประติมากรรมประเภทภาพสลัก (รูปที่ 7-8) นอกจากนี้หากไม่พบการทำในรูปบุคคลแล้ว อาจเป็นแค่การนำสัญลักษณ์ของเทพแต่ละองค์มาสลักไว้รวมกันอีกด้วย (รูปที่ 9) ‘พระตรีมูรติ’ จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จึงมีลักษณะทางประติมากรรมของตรีมูรติที่แตกต่างออกไปจากที่พบในศิลปะเขมรเป็นอย่างมาก

เมื่อพิจารณาถึงหลักฐานอื่นๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ คือหลักฐานด้านเอกสาร เท่าที่มีการเผยแพร่ในปัจจุบัน หากจำเพาะเจาะจงว่ามีการเอ่ยถึงพระตรีมูรติอย่างชัดแจ้งนั้น ยังไม่ปรากฏ พบแต่เพียงความนิยมในงาน

²ดูใน หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ทรงเรียบเรียงจากบทความของนายกมลเศวต ภัฏฐาจารย์, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2547), 61.

วรรณกรรมที่มักขึ้นต้นด้วยบทสวดสฤติเทพเจ้าทั้งสามของศาสนาฮินดู คือ พระวิษณุ, พระศิวะ และพระพรหม เช่น “โองการแข่งน้ำ”, “โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช” และ “โคลงทวาทศมาส” ซึ่งก็เป็นกรกล่าวถึงเทพทั้งสามเป็น ‘รายองค์’ ไป

ดังนั้น ถ้าไม่ใช่ “พระตรีมูรติ” แล้วรูปบุคคลนี้ที่มีพระศิวะเป็น ‘องค์เอก’ ควรจะเป็นพระศิวะในรูปแบบใด...

เมื่อครั้งที่รูปเคารพองค์นี้เคยถูกนำไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์ศิลปะเอเชียแห่งซานฟรานซิสโก (Asian Art Museum of San Francisco) โฟเรสต์ แม็คกิล (Forrest McGill) หัวหน้าภัณฑารักษ์ ส่วนศิลปะเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้เขียนบทบรรยายใน catalogue และสันนิษฐานว่ารูปเคารพองค์นี้น่าจะเป็นรูปเคารพแทนองค์พระศิวะหรือพระอิศวร เนื่องจากพระพักตร์ประธานมีพระเนตรที่สามอยู่กลางพระนลาฏ และกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21³

และหากสืบย้อนกลับไปยังศิลปะเขมรอีกครั้ง พบว่ามีตัวอย่างใกล้เคียงกันนี้เป็นงานหล่อสำริดในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร (รูปที่ 10) แต่ที่เป็นงานสลักหินเหมือนกับองค์ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร น่าจะมีอยู่แห่งเดียวที่วัดภู เมืองจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว โดยมีรูปสลักของพระพรหม พระวิษณุประทับอยู่เบื้องขวาและซ้าย ในท่าทางเคารพ (รูปที่ 11) จากรูปแบบที่กล่าวมา มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับพระศิวะในรูป “สทาศิวะ” (Sadāsivamūrti) คือ พระศิวะที่อยู่ในรูปสูงสุด (Supreme Being)⁴ ตามที่คัมภีร์วาทุพฤกษาคมะ (Vātulasuddhāgama) กล่าวไว้ว่าพระสทาศิวะจะปรากฏพระองค์ในรูปบุคคลเพศชายที่มี 5 เศียรสวมขฎ्หมงกุฎ (jaṭāmakuta) แต่ละพักตร์มีพระเนตรที่สามตรงกลางพระนลาฏ

พระพักตร์ที่หันไปทางทิศตะวันออกคือ พระอีสาน (Tṣāna) ส่วนทิศตะวันตกเป็นพระพักตร์ของพระอิศวร (Tṣvara) พระพักตร์ของพระพรหมหันไปทางทิศตะวันตก

³B. C. Sinha, *Hinduism and Symbol Worship*, 114–115.

⁴Forrest McGill, “Objects in the Exhibition,” in *The Kingdom of Siam : The Art of Central Thailand, 1350–1800* (San Francisco : Asian Art Museum, 2005), 131.

ทิศเหนือคือพระอีศะ (Tṣa) และด้านบนสุดคือพระสทาศิวะ⁵ ทรงมี 10 กร ประทับยืนเหนือปัทมาสนะ พระหัตถ์ทางด้านขวาทรงตรีศูล (trīśūla), ปรศุ (paraśu-ขวาน), ขัศหะ (khaḍga-ดาบ), วัชระ (vajra-สายฟ้า) และแสดงอภยมุทรา ส่วนพระหัตถ์ด้านซ้ายทรงนาค, ปาศะ (pāśa-เชือก), อังคุศะ (ankusa-ขอสับข้าง), ฆัณฎะ (ghaṇṭa-กระดิ่ง) และอัคนี (agni-เปลวไฟ) ในรูปแบบนี้พระศิวะมีการตกแต่งด้วยเครื่องประดับสะท้อนถึงการเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในฐานะสูงสุด⁶

แต่บางครั้งสัญลักษณ์ก็จะแตกต่างออกไป ในคัมภีร์อุตตระ-กามิกาคมะ (Uttara-kāmikāgama) กล่าวว่าพระหัตถ์ด้านขวาทั้งห้าควรถือศักติ (śakti-หอกยาว), ตรีศูล, ขัฏวางคะ (khaṭvaṅga-กระบอง), แสดงอภยมุทรา และประสาท (prasāda) ส่วนด้านซ้ายถือภุชังคะ (bhujāṅga-งู), อักษมาลา (akṣhamālā-สายประคำ), ทมรุ (ḍamaru-กลองสองหน้า), นิโลตปละ (nīlōtpala) และผลมาตุถุงคะ (mātulūṅga)⁷

ตัวอย่างของรูปเคารพพระสทาศิวะในศิลปะอินเดีย อาจดูได้จากภาพสลักช่องกลางที่ผนังด้านทิศใต้ ภายในถ้ำเอลเฟินตะ แคว้นมหาราษฎร์ ศาสนสถานในไต้หวันกาย ภาพสลักนี้มีเฉพาะส่วนพระเศียรลงมาถึงพระอุระ มี 3 พระพักตร์ ซึ่งศาสตราจารย์สเตลล่า แครมริช (Stella Kramrisch) นักวิชาการชาวออสเตรเลีย สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปเคารพของพระศิวะในฐานะของพระสทาศิวะ มากกว่าที่จะเป็นตรีมูรติ เมื่อพิจารณาจากบริบทโดยรอบของสถานที่ซึ่งเป็นเทวสถานที่ถูกทศกวางยให้พระศิวะเนื่องจากถ้าเป็นรูปตรีมูรติ พระพักตร์กลางนั้นควรเป็นพระวิษณุ ซึ่งขัดแย้งกับสถานที่เป็นอย่างมาก⁸

เป็นที่น่าเสียดายว่าสัญลักษณ์ส่วนใหญ่ในประติมากรรมสลักหินจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ชำรุดหักหายไปเกือบหมด เหลือเพียงตรีศูล, พระขรรค์ (?), จักร ในพระหัตถ์ข้างขวา ส่วนข้างซ้ายเหลือเพียงอักษมาลา ซึ่งสองอย่างหลัง

⁵T. A. Gopinatha Rao, *Elements of Hindu Iconography Vol. 2 part 2* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1968), 367.

⁶Ibid., 366–367.

⁷Ibid., 371–372.

⁸Stella Kramrisch, *The Presence of Siva* (Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1981), 443–68.

นี้เป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุและพระพรหมดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่บางครั้งรูปเคารพพระสทาศิวะในอินเดียก็มีการถือสัญลักษณ์แตกต่างออกไปจากที่ระบุในคัมภีร์⁹ รวมทั้ง หากพิจารณาถึงการสลักพระเนตรที่สามบนพระพักตร์ทั้งหมดที่ลายจำหลักด้านหลังแผ่นหิน ก็สะท้อนถึงลักษณะทางประติมานวิทยาของพระสทาศิวะตามที่ระบุในคัมภีร์

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่าประติมากรรมดังกล่าว มีรูปแบบและประติมานวิทยาที่เหมือนกับพระสทาศิวะในศิลปะเขมร จึงมีความเป็นไปได้ว่า รูปเคารพองค์นี้น่าจะเป็นพระสทาศิวะเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ยังน่าจะเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อของศาสนาฮินดูจากเขมรในระยะเวลาที่ ยังคงดำเนินมาอย่างสืบเนื่อง แม้จะล่วงเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งนับเป็นสมัยกลางของอาณาจักรอยุธยาแล้ว ไม่ได้หมดไปหรือมีบทบาทในสมัยกรุงศรีอยุธยาเฉพาะช่วงต้นสมัยอย่างที่เข้าใจกันเท่านั้น

⁹T. A. Gopinatha Rao, *ibid.*, 372–374, Fig. 1–2.

รูปที่ 1 พระตรีมูรติ หรือพระสหาคิวะ ศิลปะอยุธยา
จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ลายเส้นที่ 1 จากรูปที่ 1

รูปที่ 2 ลายจำหลักด้านหลังรูปที่ 1
ที่มา : Forrest McGill, "Objects in the Exhibition"
in *The Kingdom of Siam : The Art of Central
Thailand, 1350–1800* (San Francisco : Asian
Art Museum, 2005), 131.

รูปที่ 3 ผ้านุ่งพระคิวะ ศิลปะเขมรสมัยนครวัด พุทธ
ศตวรรษที่ 17

รูปที่ 4 พระอิตวารสำริด ศิลปะอยุธยา
จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

รูปที่ 6 พระตรีมูรติจากปราสาทไพโรจรุก ศิลปะเขมร
แบบเกาะแกร์ ราวกลาง-ปลายพุทธศตวรรษที่ 15
ที่มา : Nadine Dalsheimer, *Les Collections du
muse national de Phnom Penh L'art du Cambodge
ancien*, 130-131.

รูปที่ 5 เศียรพระอิตวาร สข. 22 ศิลปะสุโขทัย จัดแสดง
ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

รูปที่ 7 รูปตรีมูรติบนหน้าบันปราสาทพระขรรค์ ศิลปะเขมรสมัยบายน พุทธศตวรรษที่ 18

รูปที่ 8 รูปตรีมูรติ ศิลปะเขมรสมัยนครวัด พุทธศตวรรษที่ 17 จากพิพิธภัณฑ์ปากเซ เมืองจำปาสัก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

รูปที่ 9 ตรีมูรติในรูปสัญลักษณ์ ศิลปะเขมรแบบไพโรกเมง รวบรวมโดยพุทธศตวรรษที่ 12-กลางพุทธศตวรรษที่ 13 พิพิธภัณฑ์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส

รูปที่ 10 พระสทาคิอะสาริต ศิลปะเขมรสมัยนครวัด-บายน พุทธศตวรรษที่ 17-18

ที่มา : Helen I. Jessup and Thierry Zephir, realize sous la direction de, **Angkor et dix siècles d'art Khmer** : catalogue, 329, cat. 111.

รูปที่ 11 พระสทาศิวะ วัดภู จำปาสัก
สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ศิลปะ
เขมรสมัยนครวัด พุทธศตวรรษที่ 17

รูปที่ 12 พระสทาศิวะ ภาพสลักช่องกลางของผนังด้านทิศใต้ ภายในถ้ำเอลเฟินตะ แคว้นมหาราษฏร์ ศิลปะ
อินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 12

ที่มา : **Elephanta : the Cave of Shiva**, Pl. 40.

บรรณานุกรม

- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ทรงเรียบเรียงจากบทความของนายกมลเสศวร ภัฏฐาจารย์.
ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2547.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ตรีมูรติ อภิมหาเทพของฮินดู**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2551.
- Doniger O'Flaherty, Wendy and others. **Elephanta : the Cave of Shiva**. Princeton,
New Jersey : Princeton University Press, 1983.
- Huntington, Susan L. **The Art of Ancient India : Buddhist, Hindu, Jain**. New York
: Weatherhill, 1985.
- Kramrisch, Stella. **The Presence of Siva**. Princeton : Princeton University Press,
1981.
- McGill, Forrest and others. **The Kingdom of Siam : The Art of Central Thailand,
1350–1800**. San Francisco : Asian Art Museum, 2005.
- Sinha, B.C. **Hinduism and Symbol Worship**. Delhi : Agam Kala Prakashan, 1983.
- Rao, T.A. Gopinatha. **Elements of Hindu Iconography Vol. II, Part. I–II**. Delhi :
Motilal Banarsidass, 1968.